

УДК 343.148(477)

Хомутенко Віра Петрівна, кандидат економічних наук, професор, судовий експерт

Хомутенко Алла Віталіївна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансів Одеського національного економічного університету

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЗАСАДИ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

INSTITUTIONAL PRINCIPLES OF FORENSIC EXPERT ACTIVITY

Анотація. За результатами проведеного дослідження у статті наведено авторське тлумачення терміна «інституціональне середовище судово-експертної діяльності». Встановлено склад системи формальних і неформальних норм та правил. Зазначено, що на інституціональне середовище судово-експертної діяльності впливають, зокрема, закономірності розвитку й характер самої судової експертизи, стан і рівень розвитку науки експертології, яка має можливості теоретичного узагальнення потреб експертного забезпечення правосуддя, тощо. Наведено та розкрито сутність функцій інституціонального середовища судово-експертної діяльності: інформаційної (доказової), гносеологічної (пізнавальної), кримінологічної, методологічної. Визначено елементи інституціонального середовища судово-експертної діяльності, які знайшли графічне відображення. До основних складових елементів інституціонального середовища судово-експертної діяльності віднесено нормативно-правове забезпечення, організаційно-управлінське забезпечення, фінансове й матеріально-технічне забезпечення, науково-методичне та інформаційне забезпечення експертної діяльності і науково-дослідницької роботи судово-експертних установ.

Ключові слова: інституціональне середовище, інституції, інститут, судово-експертна діяльність.

Abstract. Based on the results of the research carried out, the author's interpretation of the term "institutional environment of forensic activities" was given to the article. The composition of the system of formal and informal norms and rules has been established. It is noted that the institutional environment of forensic activities is influenced, in particular by the patterns of development and the nature of the forensic examination itself, the state and level of development of the science of expertology, which has the ability to theoretically generalize the needs of expert support of justice, etc. The essence of the functions of the institutional environment of forensic activities (information (evidence-based), epistemological (cognitive), criminological, methodological) is given and disclosed. The elements of the institutional environment of forensic activities, which have found a graphical display, are determined. The main components of the institutional environment for forensic activities include: legal support, organizational and managerial support, financial and logistical support, scientific, methodological and information support for expert and research work of forensic institutions.

Key words: institutional environment, institutions, institute, forensic expert activity.

Постановка проблеми. Спеціальні знання, якими володіють судові експерти, дедалі частіше використовуються в усіх видах судочинства: кримінальному,

адміністративному, господарському та цивільному. Коло завдань, які ставить перед експертом судова та слідча практика, розширюється, оскільки з'являються нові об'єкти дослідження, сучасні засоби фіксування доказової інформації та способи її вилучення. Недостатня розробленість інституціональних засад судово-експертної діяльності накладає негативний відбиток насамперед на практичне застосування знань експерта у процесі попереднього розслідування й судового розгляду. Ситуація, що склалася, вимагає систематизації наукових підходів до проблем теоретичного, методологічного, правового та організаційного характеру у сфері судових експертиз із метою забезпечення подальшого розвитку судової експертології. Однією з таких першочергових проблем теоретичного характеру є проблема формування стійких інституціональних засад судово-експертної діяльності.

Аналіз досліджень і публікацій. Теоретичні, методологічні та організаційні засади судових експертиз були предметом досліджень Т. Авер'янової, Г. Атанесяна К. Букалова, С. Голуб'ятнікова, Т. Дмитрієнко, А. Дячкова, М. Любарського, К. Капустника, В. Колдіна, В. Махова, А. Ромашова, О. Росинської, М. Сегай, О. Хомутенко, Б. Шавера, А. Шляхова, С. Чаадаєва та інших авторів. Проте більшість робіт, присвячених питанням використання спеціальних знань у формі судової експертизи, не вирішує їх всебічно, а процес формування стійких інституціональних засад цього інституту все ще не завершений.

Формулювання цілей. Метою статті є дослідження та вдосконалення інституціональних засад судово-експертної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Удосконалення судової експертизи задля забезпечення правосуддя, верховенства права, законності, об'єктивності та незалежності зумовлює необхідність дослідження питань інституціонального середовища судово-експертної діяльності.

Застосування інституціонального підходу під час дослідження судово-експертної діяльності дає змогу більш повно врахувати трансформаційні зміни, взаємозв'язок політичних, правових, економічних, соціальних та інших складників системних перетворень – того, без чого неможливо досягнути бажаної збалансованості реформ у судовій експертизі.

Перш ніж розглянути питання інституціонального середовища судово-експертної діяльності, потрібно окреслити загальнонаукові постулати інституціональної теорії, зокрема проаналізувати змістове наповнення та місце інституціональної теорії в системі сучасних знань. Обґрунтуванню ролі інституціонального підходу приділяли увагу такі зарубіжні й вітчизняні науковці, як Д. Норт, Л. Девіс, В. Базилевич, В. Гриценко, В. Кредісов, І. Колесніченко, Г. Литвинцева, Т. Лозінська, Т. Усюк, П. Саблук, О. Стрижак, Ф. Хамідуллін та інші. У своїх наукових працях згадані вчені надають визначення інституціонального середовища (див. табл. 1).

**Тлумачення терміна «інституціональне середовище»
в наукових працях окремих зарубіжних і вітчизняних авторів**

Автори	Визначення поняття
Д. Норт та Л. Девіс	Інституціональне середовище – це сукупність основних політичних, соціальних і юридичних правил, які утворюють базис для виробництва, обміну та розподілу.
Л. Девіс	Під інституціональним середовищем мається на увазі законодавча база держави, на основі якої створюються інституціональні структури (організації, асоціації), а також соціальні механізми, які визначаються саме цими структурами.
В. Кредісов	Інституціональне середовище – це інституціональна система, у якій реалізуються складні виробничі, економічні, соціальні, екологічні, побутові відносини всіх суб'єктів громадського суспільства.
І. Колесніченко	Інституціональне середовище – це сукупність базових соціальних, політичних, юридичних та економічних правил, що визначають межі поведінки людей. Складниками інституціонального середовища є правила соціального життя суспільства, функціонування його політичної сфери, базові правові норми (конституція держави, конституційні та інші закони тощо).
Г. Литвинцева	Під інституціональним середовищем розуміється сукупність основоположних політичних, соціальних і юридичних правил, які утворюють основу для виробництва, обміну та розподілу.
Ф. Хамідуллін	Інституціональне середовище становлять формальні й неформальні правила, формальні обмеження, неформальні обмеження, механізми примусу, які визначають інституціональні зміни, на основі яких укладаються інституціональні угоди.

Джерело: складено автором за даними [1–6]

Узагальнення визначень терміна «інституціональне середовище» дало можливість дійти висновку про те, що таке середовище структурно складається із сукупності формальних і неформальних правил, які регулюють діяльність та взаємодію соціально-економічних суб'єктів (фізичних і юридичних осіб) та їх груп. До системи формальних і неформальних норм та правил, як відомо, відносять стандарти поведінки, звички, рутину, традиції, звичаї, що визначають домінуючий спосіб мислення для соціальної групи або всього народу в економічній, соціальній, політичній чи будь-якій іншій сфері, а також сукупність законів, які регламентують певні суспільні відносини [7] через формування механізму вирішення конфліктів між господарськими суб'єктами. Вирішення конфліктів здійснюється шляхом призначення та проведення судових експертиз.

У сучасній правовій та економічній літературі домінує підхід, згідно з яким інститут у широкому розумінні варто визначати як закріплення певних правил у законах (нормах, обмеженнях), а також як сукупність установ та організацій, які регламентують ці норми. Логіка нормативного підходу у процесі дослідження

інститутів проявляється в тому, що якщо є правила, то повинні бути також, по-перше, вихідні передумови реалізації цих правил; по-друге, обмеження застосування правил і винятки з них, оскільки правила мають певну сферу застосування; по-третє, механізми примусу виконання цих правил та контролю за їх виконанням [8].

Формальні й неформальні інституції визначають рівень розвитку відносин у судовій експертизі, правила взаємодії науково-дослідних експертних установ з уповноваженими державними органами та ініціаторами судових експертиз та експертних досліджень, а також обмеження для судових експертів, які формуються в межах їхніх прав, обов'язків і компетенцій. Зокрема, на інституціональне середовище судово-експертної діяльності впливають такі явища:

- закономірності розвитку та характер самої судової експертизи;
- стан і рівень розвитку науки експертології, яка має можливості теоретичного узагальнення потреб експертного забезпечення правосуддя;
- умови й потреби розвитку суспільства, унаслідок чого з'являються закономірності в боротьбі з правопорушеннями;
- стан і тенденції розвитку злочинності (поява нових видів правопорушень та способів їх вчинення).

На думку П. Саблука, сукупність правил, формальних і неформальних зв'язків, обмежень, які структурують людську взаємодію, забезпечують регулювання життєвого простору, являє собою інституції [9]. Суть інституцій полягає в тому, що вони створюють певне інституціональне середовище, яке впливає на поведінку індивіда, однак при цьому встановлює обмеження для здійснення його діяльності шляхом використання економічних, політичних, правових, психологічних та соціальних чинників [10].

Доцільно зазначити, що в наукових працях термін «інституція» вживається для позначення механізму дії норм (правил) у будь-якій галузі суспільних відносин та особливостей управління [11].

Судово-експертні інституції – це система принципів і правил діяльності, визначених державною політикою та нормативно-правовими актами у сфері судово-експертної діяльності, що здійснюються судовими експертами та спеціалізованими державними установами.

Інституціональне середовище судово-експертної діяльності – це чіткий упорядкований набір формальних і неформальних інституцій, що впливають на розвиток судової експертизи як правого інституту та на діяльність експертів під час виконання судових експертиз, експертних досліджень, а також на діяльність усіх органів і служб, що організовують, забезпечують, реалізують функціонування судової експертизи.

Найповніше сутність інституціонального середовища судово-експертної діяльності розкривається через її функції, до яких належать інформаційна (доказова), гносеологічна (пізнавальна), кримінологічна, методологічна.

Інформаційна (доказова) функція судово-експертної діяльності полягає в тому, що висновок, складений судовим експертом на підставі дослідження матеріалів справи, може бути підставою для прийняття судом певного рішення щодо обставин справи, яка перебуває на розслідуванні чи судовому розгляді. Це зумовлено тим, що згідно з вимогами чинного законодавства висновок експерта є одним із доказів у справі. При цьому висновок повинен бути достовірним, об'єктивним та обґрунтованим, що встановлюється слідчим (судом).

Гносеологічна (пізнавальна) функція судово-експертної діяльності полягає в тому, що судовий експерт із застосуванням спеціальних знань, використовуваних у процесі дослідження інформації, яка міститься в наданих на дослідження матеріалах, про об'єкт, явища та процеси, встановлює обставини з метою отримання та формування нових знань про об'єкт пізнання.

Кримінологічна функція судово-експертної діяльності полягає в тому, що судова експертиза є одним із доказів вчинення правопорушень, одним із видів забезпечення правосуддя.

Методологічна функція судово-експертної діяльності полягає в тому, що внаслідок наукового обґрунтування узагальненої експертної практики розробляються нові технології проведення судових експертиз.

Елементи інституціонального середовища судово-експертної діяльності представлені на рисунку 1.

Рис. 1. Інституціональне середовище судово-експертної діяльності та його елементи

Основними складовими елементами інституціонального середовища судово-експертної діяльності є *нормативно-правове забезпечення* (юридичне закріплення правил і норм здійснення судово-експертної діяльності),

організаційно-управлінське забезпечення (міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють судово-експертну діяльність, державні спеціалізовані установи, їх територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань, які взаємодіють між собою у процесі судово-експертної діяльності), *фінансове та матеріально-технічне забезпечення* (гарантування відшкодування витрат проведення експертиз, відкриття нових лабораторій, фінансування дослідницьких проєктів, оснащення лабораторій сучасним обладнанням, упровадження міжнародного стандарту ISO/IEC 17025:2005 (General requirements for the competence of testing and calibration laboratories) тощо), *науково-методичне та інформаційне забезпечення експертної діяльності й науково-дослідницької роботи судово-експертних установ* (розроблення методик проведення судових експертиз, їх атестація та державна реєстрація, кадрове забезпечення судово-експертної діяльності тощо).

Висновки. За результатами дослідження наукових позицій стосовно тлумачення терміна «інституціональне середовище» ми дійшли висновку, що воно структурно складається із сукупності формальних і неформальних правил, які регулюють діяльність та взаємодію соціально-економічних суб'єктів (фізичних і юридичних осіб) та їх груп. Визначено, що на інституціональне середовище судово-експертної діяльності впливають такі явища: а) закономірності розвитку та характер самої судової експертизи; б) стан і рівень розвитку науки експертології, яка має можливість теоретичного узагальнення потреб експертного забезпечення правосуддя; в) умови й потреби розвитку суспільства, унаслідок чого з'являються закономірності в боротьбі з правопорушеннями; г) стан і тенденції розвитку злочинності (поява нових видів правопорушень і способів їх вчинення). До функцій інституціонального середовища судово-експертної діяльності належать інформаційна (доказова), гносеологічна (пізнавальна), кримінологічна, методологічна. Основними складовими елементами інституціонального середовища судово-експертної діяльності є нормативно-правове забезпечення, організаційно-управлінське забезпечення, фінансове та матеріально-технічне забезпечення, науково-методичне й інформаційне забезпечення експертної діяльності та науково-дослідницької роботи судово-експертних установ.

Перелік використаних джерел:

1. North D. Institutions, Institutional Change and the Functioning of the Economy, 1997. 180 с.
2. Davis L., North D. Institutional Change and American Economic Growth. *The Journal of Economic History*. 1970. Vol. 30. Iss. 1. P. 131–149. URL: <https://www.cambridge.org/core/>

journals/journal-of-economic-history/article/abs/institutional-change-and-american-economic-growth-a-first-step-towards-a-theory-of-institutional-innovation/11DD82AA18202971D9C3EDCFBC72011A#article

3. Кредісов В. Роль біхевіоральних чинників у побудові ринкової інституційної системи. *Економіка України*. 2003. № 12. С. 46–50.
4. Колесніченко І. Інституціональна економіка : конспект лекцій. Харків : ХНЕУ, 2008. 216 с.
5. Литвинцева Г. Словник термінів по інституціональній економіці. 2001. URL: <http://vocable.ru/dictionary/96>
6. Khamidullin F. Formation of the institutional environment for the development of the system of small business: author. diss. ... cand. economy Sciences : 08.00.01 «Economic theory». 2007. 20 с.
7. Хомутенко А. Сутність та передумови інституціональної модернізації управління державними фінансами України. *Економіка та держава*. 2018. № 1. С. 91–96. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/1_2018/20.pdf
8. Стрижак О. Поняття інституту: основні підходи до визначення суті та змісту. *Економіка та держава*. 2016. № 8. С. 38–43. URL: <http://www.economy.in.ua/?op=1&z=3573&i=5>
9. Саблук П. Інституційні засади трансформацій в аграрній сфері. *Матеріали доповідей на 13-х річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників*, м. Київ, 20–21 червня 2011 р. Київ : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2011. С. 4–5.
10. Усюк Т. Загальне та особливе у дефініціях теорії інституціоналізму. *Сталий розвиток економіки: всеукраїнський науково-виробничий журнал*. 2011. № 5. С. 169–173. URL: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/2518/1/SRE_2011_5_169-173.pdf
11. Гриценко В. Сутність і категоріальна відмінність понять «інститут» та «інституція». URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Vdnuet/econ/2009_4/6.pdf

References:

1. North, D. (1997). Institutions, Institutional Change and the Functioning of the Economy, 180 p. [in English].
2. Davis, L., & North, D. (1970). Institutional Change and American Economic Growth. *The Journal of Economic History*, vol. 30, iss. 1, pp. 131–149. Retrieved from: <https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-economic-history/article/abs/institutional-change-and-american-economic-growth-a-first-step-towards-a-theory-of-institutional-innovation/11DD82AA18202971D9C3EDCFBC72011A#article> [in English].
3. Kredisov, V. (2003). Rol bikheviornalnykh chynnykyv u pobudovi rynkovoi instytutsiinoi systemy [The role of behavioral factors in building a market institutional system]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, no. 12, pp. 46–50 [in Ukrainian].
4. Kolesnichenko, I. (2008). *Instytutsionalna ekonomika: konspekt lektsii [Institutional economics: lecture notes]*. Kharkiv: Kharkiv National University of Economics, 216 p. [in Ukrainian].
5. Litvintseva, G. (2001). Slovnuk terminiv po instytutsionalnii ekonomitsi [Glossary of institutional economics terms]. Retrieved from: <http://vocable.ru/dictionary/96>
6. Khamidullin, F. (2007). Formation of the institutional environment for the development of the system of small business: author. diss. ... cand. economy Sciences : 08.00.01 «Economic theory», 20 p.
7. Khomutenko, A. (2018). Sutnist ta peredumovy instytutsionalnoi modernizatsii upravlinnia derzhavnymy finansamy Ukrainy [The essence and prerequisites of the institutional modernization of public finance management of Ukraine]. *Ekonomika ta derzhava – Economy and the state*, no. 1, pp. 91–96. Retrieved from: http://www.economy.in.ua/pdf/1_2018/20.pdf [in Ukrainian].

8. Stryzhak, O. (2016). Poniattia instytutu: osnovni pidkhody do vyznachennia suti ta zmistu [The concept of the institute: the main approaches to determining the essence and content]. *Ekonomika ta derzhava – Economy and the state*, no. 8, pp. 38–43. Retrieved from: <http://www.economy.in.ua/?op=1&z=3573&i=5> [in Ukrainian].

9. Sabluk, P. (2011). Instytutsiini zasady transformatsii v ahrarnii sferi [Institutional principles of transformations in the agrarian sphere]. *Materialy dopovidei na 13-kh richnykh zborakh Vseukrainskoho konhresu vchenykh ekonomistiv-ahrarykiv [Materials of reports at the 13th annual meeting of the All-Ukrainian Congress of Agrarian Economists]* (Kyiv, June 20–21, 2011). Kyiv: NSC “Institute of Agrarian Economics”, pp. 4–5 [in Ukrainian].

10. Usiuk, T. (2011). Zahalne ta osoblyve u definitsiiakh teorii instytutsionalizmu [General and special in the definitions of the theory of institutionalism]. *Stalyi rozvytok ekonomiky: vseukrainskyi naukovo-vyrobnychy zhurnal – Sustainable economic development: All-Ukrainian scientific and industrial journal*, no. 5, pp. 169–173. Retrieved from: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/2518/1/SRE_2011_5_169-173.pdf [in Ukrainian].

11. Hrytsenko, V. (2009). Sutnist i katehorialna vidminnost poniat “instytut” ta “instytutsiia” [The essence and categorical difference of the concepts “institute” and “institution”]. Retrieved from: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Vdnuet/econ/2009_4/6.pdf [in Ukrainian].

